

КУЛЬТУРОЛОГІЯ

DOI: <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2020-10-86-63>

УДК 94(477):378

Лук'яненко О.В.

Полтавський національний педагогічний університет
імені В.Г. Короленка

ПОВСЯКДЕННЯ ОСВІТЯН УРСР У КОНТЕКСТІ АНТРОПОЛОГІЧНИХ СТУДІЙ

Анотація. Стаття подає аналіз використання методів антропології у вивченні повсякдення освітян радянської України. Автор пояснює адаптацію окремих прийомів гуманітарних наук у витворенні образу соціальної групи. Проілюстровано застосування методів візуальної антропології. Зроблено зауваги щодо адаптації методів етнографічного кіно. У статті проілюстрована проблема «рефлексивної етнографії» під час застосування візуальних джерел у вивченні життя замкненої групи. дослідження апелює до методів візуальної антропології як до галузевих методів, що допомагають вивчити видимі форми культури: жести, церемонії, ритуали тощо. Робота виконана у межах науково-дослідної теми кафедри культурології Полтавського національного педагогічного університету імені В.Г. Короленка «Полілог глобального та регіонального у формуванні соціокультурної ідентичності особистості» (номер державної реєстрації 0120U103840).

Ключові слова: повсякдення, освітяни, УРСР, методологія, візуальна антропологія.

Lukyanenko Oleksandr

Poltava V.G. Korolenko National Pedagogical University

EVERYDAY LIFE OF TEACHERS OF THE UKRAINIAN SSR IN THE CONTEXT OF ANTHROPOLOGICAL RESEARCH

Summary. The article presents an analysis of the use of anthropological methods in the study of the everyday life of teachers in Soviet Ukraine. The author explains the adaptation of certain techniques of the humanities in the development of the image of a social group. The application of methods of visual anthropology is illustrated. Remarks on the adaptation of ethnographic film methods are made. The article illustrates the problem of “reflexive ethnography” in the use of visual sources in the study of the life of a closed group. The research appeals to the methods of visual anthropology as branch methods that help to study visible forms of culture: gestures, ceremonies, rituals, etc. The close connection between history and anthropology dates back to the middle of the twentieth century – from the time of E. Evans-Pritchard’s scientific experiments. In his lecture “Social Anthropology: Past and Present”, delivered in 1950, he drew attention to the fact that social anthropology was to be considered as a kind of historiography. One of the main requirements of anthropologism is the need to “get used” to the environment whose consciousness is being studied, to grow into the environment, to become part of the team. As the historian Mills Hills noted, this is done in order to reveal as little as possible their differences in locality, worldview. Photography can help in the interpretation of the functioning of a closed group of such phenomena as non-verbal communication, social rituals, ceremonies, no less vividly can be reproduced seemingly spatio-temporal arts such as dance and music. However, in the history of awakening, the most important thing for us to see in the visual source (first of all – photographs) is not so much its artistic value as its role in reproduction as a social artifact. Visual anthropology is based on the idea that a scientist is able not only to “see” the manifestations of culture, but also to study their fixation by audiovisual means. In recent history textbooks, there is a tendency to interpret the visual source as unbiased, objective. It is believed that the decoration of theoretical paragraphs on ambiguous or complex topics with photographic material helps to form a neutral point of view on the problem. In the history of everyday life of the Soviet era, the ideological component of the audiovisual component should be constantly kept in mind. Only random photos from family photo archives tend to be “transparent source”. The work was carried out within the framework of the research theme of the Department of Culturology of the Poltava National Pedagogical University named after V.G. Korolenko “Polylogue of the global and regional in the formation of the socio-cultural identity of the individual” (state registration number 0120U103840).

Keywords: everyday life, teachers, Ukrainian SSR, methodology, visual anthropology.

Постановка проблеми. Проблема методологічного пошуку властива багатьом гуманітарним наукам сучасності. Цьому сприяє розширення сфери пошуків, виснаження первинного інструментарію та поява нових джерел. Все не минуче кличе до співпраці науковців з дотичних галузей та проведення крос-предметних наукових розвідок.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вивчення будення українців ХХ століття та життя окремих суспільних груп було предметом багатьох наукових праць як попередни-

ків, так і сучасників; як в Україні, так і за її кордонами. В залежності від історичних періодів написання різнилися і підходи щодо визначення предмету розвідок, методології вивчення. Ідеологічне забарвлення впливало на якість оціночних суджень авторів. Науковці зверталися до різноманітних аспектів застосування методів антропології. Одні концентрують увагу на загальних процесах поєднання історичного та антропологічного пошуку (Pina-Cabral J., Lienhardt G., Evans-Pritchard E.E.), інших цікавить проблемність самого антропологічного

методу (Hills M., Irek M.). Осібно вивчається питання застосування методів візуальної антропології (Ruby J., Александров Є.).

Мета даного дослідження – окреслити методологічні прийоми дослідження повсякденного життя освітян УРСР на основі антропологічного підходу.

Виклад основного матеріалу. Тісний зв'язок історії та антропологові почався з середині ХХ століття – з часів наукових експериментів Е.Еванса-Прітчарда. У своїй лекції «Соціальна антропология: минуле та сьогодення», виголошеній у 1950 р. він звернув увагу на те, що соціальна антропология мала розглядатися як різновидом історіографії. Вона повинна була вивчати суспільства як моральні, а не природні системи науковець вважав, що саме прив'язка до природничих наук продукувала фальшиву схоластику у галузі. Натомість прийшла черга перевести антропологию до сфери гуманітаристики [5]. Відтоді антропологи лише поглиблювали цей зв'язок. Наприклад, Дж. Де Піна-Кабрал зауважувала, що методологічні перетини з історією ставали критично необхідними особливо у модернізації методики польових досліджень [11].

Дзеркальний поворот істориків до методів антропології нерідко пояснюється меркантильними інтересами. Тут ми частково згоджуємося з думкою Г. Лінхарда, який зауважував, що історики вдавались до антропології тоді, коли вичерпували поле для досліджень для власних докторських дисертацій [9]. Проте, нам здається, що, говорячи про використання методів антропології в історії повсякдення, найкраще звертатися до пояснення Е.Еванса-Прітчарда. Він пропонував розуміти антрополога як соціального фотографа [2, с. 158]. Таким чином відтворення минулого з урахуванням антропологічного компонента стає схожим на «опис негативів» людської свідомості про події, які вони пережили. Антропология пропонує для цього необхідний арсенал методів, яких, як зауважує, М. Ірек, апріорі бракує історії [8, р. 212].

Сприяє розширенню застосування антропологічного підходу і те, що сама антропология почала розглядатися не лише як наука про первісні суспільства. Вона вийшла далеко за межі проблем антропогенезу, розвитку інститутів сім'ї, шлюбу чи соціальних зав'язків до-цивілізаційного періоду [6, р. 118]. Фактично, це поставило антропологию на один щабель із соціологією та політологією, які оперували роздумами з приводу як сучасних подій, так і подій з минулщини. Розвідки з історії повсякдення радянської України часто належать до числа тих, які читаються тими, про кого вони написані (особливо у розрізі повсякдення «відлиги» і пізнішої доби). Практика показує, що окремі з читачів неприязно сприймають висновки людини, яка «роздивляється» роки їхньої молодості не під тим кутом, під яким вони презентують їх самі.

Одною з головних вимог антропологізму вважаємо необхідність «вжитися» в оточення, свідомість якого вивчається, востання у середовище, ставання частиною колективу. Як зауважив історик Мілс Хіллс, це робиться для того, щоб якомога менше видавати свої відмінності у локальності, світогляді [7]. Відносно рекон-

струкції повсякдення історичних колективів цей принцип можливо скорегувати у бік необхідності вивчення сучасного способу життя групи, аби розуміти базові принципи діяльності колективу. Дослідження побуту освітян є відносно легким у питанні такого «зрощення» науковця та об'єкта вивчення. Цьому сприяє ряд суб'єктивних факторів (навчання та робота у виші дають уявлення про комплекс проблем піддослідної групи, на вивчення яких експериментатор часто доводиться витрачати значний час). Однак, антропология – не панацея від усіх хвороб. Її методи так само «хиткі» та «непевні», про що наголошують М.Оже та Ж.-П. Колейн [4, р. 94]. Як зауважив Дж. Ллобера, ця наука сама потребує подальших реформ [10, р. 151].

Методи візуальної антропології у вивченні повсякдення освітян. Візуальна антропология – доволі неоднозначна з точки зору предмету дослідження сфера. Згідно з поясненням Дж. Рубі, її області наукового пошуку пояснюються вірою у те, що культура проявляється через систему видимих символів (жестів, церемоній, ритуалів та артефактів) [13].

Вивчення повсякденного життя спирається на уявлення про те, що воно є дослідженням буденних сценаріїв поведінки. Суб'єкти (у нашому випадку освітяни) діють як актори соціальної драми з власними ролями у мікроколективах. Вони мають специфіку костюма (уніформи), робочого реквізиту та декорацій домашнього та професійного простору. Упродовж життя, яке потрапляє в об'єкт історика повсякдення, суб'єкти замкненої групи можуть за довгий час програвати суму різних поведінкових сценаріїв, брати участь у численних «соціальних драмах». Таким чином їхнє «культурне «Я» характеризуватиметься еволюційністю, а застосування методів візуальної антропології допоможе виявити динаміку зовнішні ознак у залежності від зміни соціальної ролі.

Фотографія здатна допомогти у тлумаченні функціонування у замкненої групі таких явищ як неverbальна комунікація, суспільні ритуали, церемоніал, не менш яскраво можуть бути відтворені здавалося б часово-просторові види мистецтва як танці та музика. Однак, в історії будення нам найголовніше вбачати у візуальному джерелі (найперше – фотографії) не стільки мистецьку цінність, скільки його роль у відтворення як соціального артефакту. Вважаємо, що він здатен розкрити специфіку «спідньої сторони» життя замкненої соціальної групи.

Візуальна антропология ґрунтується на думці, що науковець спроможний не просто «побачити» прояви культури, а також вивчити їхню фіксацію аудіовізуальними засобами. У новітніх підручниках з історії помітна тенденція до тлумачення візуального джерела як неупередженого, об'єктивного. Вважається, що оздоблення теоретичних параграфів з неоднозначних або ж складних тем фотографічним матеріалом допомагає формуванню нейтральної точки зору на проблему. В історії повсякдення радянської доби слід постійно мати на увазі ідеологічну складову аудіовізуального компоненту. Лише випадкові фото з сімейних фотоархівів тяжіють за характеристиками до «прозорого джерела».

Даючи змістову оцінку візуальним джерелам, варто тримати в пам'яті зауваження Дж. Рубі про те, що об'єктив стає обмеженим двома полюсами: культурою людини, що знаходиться за апаратом та культурою тих, хто фотографується [13]. Прикладами цього має бути подвійне ставлення до фотографій з парадів часів СРСР. З одного боку «ідеологічне замовлення» таких зображень однозначне. І декорації, і поведінка суб'єктів, і навіть кадрування та акценти фотохудожника є залежними від необхідності прославлення комуністичної доктрини. З іншого боку дівці мікроісторичного рівня цілком свідомо брали участь у цих заходах, вони з повною згодою формували парадні колони, оформлювали їх відповідно до партійного замовлення, навіть займали позиції на фото відповідно до соціальної та партійної ієрархії. А згодом ці ж фото використовувалися у декоруванні інтер'єрів закладів освіти, червоних ленінських кутів, дошок пошани та сімейних фотоальбомів. Тому навіть ідеологічний наліт на візуальних джерелах слід тлумачити неоднозначно.

Іншим зауваженням є залучення таких фотографій під час використання інших методів дослідження будення. Наприклад, під час інтерв'ю представника замкненої групи перед ним розкладаються візуальні джерела, які мусять спровокувати спогади, уточнити наявний матеріал, підтвердити гіпотези науковця тощо. І, з рештою, саме фотографії є чи не найдорогоціннішим елементом під час трансформації наукової роботи у науково-популярну. Практична цінність розвідок з історії повсякдення полягає у тому, що вони легко стають засобом формування свідомості. Науковець має ставати лектором, а оприсутнення цифр, умовиводів та тенденцій відбувається шляхом прив'язки до конкретного історичного зараження.

Слід зробити ремарку стосовно методів етнографічної фотографії в історії повсякдення. Як така вона, насправді, передбачає відсутність будь-якої методології у збиранні матеріалу. Це застосування пристроїв у середовищі існування колективу. Нам воно важливе на дослідженні життя колективів у суміжну з дослідником епоху. Фотографії робляться випадково, а вже їхній аналіз стає заручником суворої методології. Найкраще використовувати подібну методичку збору матеріалу разом із методом «вживлення у колектив», або ж включного спостереження. Науковець стає частиною середовища, яке він вивчає. Звісно, що це можливе лише за умови відтворення будення замкненої групи, сучасної науковцю. За таких умов фотографії втрачають високу художню цінність. Вони скоріше можуть нагадувати випадкові туристичні знімки.

В умовах діджиталізації по-іншому виглядає і застосування методу етнографічного фільму. В історії будення нам були важливі у тому числі і документальні хроніки, такі як «Хроніки наших днів», зняті в СРСР у 1950-х роках. Вони за своїм змістом межували з політичною пропагандою, документальним кіно та етнографічними зйомками життя громадян СРСР від кордонів з Європою до Тихого океану [3, с. 60]. У об'єктив потрапляли політичні діячі та державні заходи, життя на колгоспних фер-

мах, святкування новосілля, будівництво нових житлових кварталів, студентські сесії тощо. Дж. Рубі пропонує розглядати як етнографічні фільми лише ті, що були зняті за участі антропологів [12]. Погодимось, що у радянських «Хроніках...» часто важко лавірувати між політикою, історією, мистецтвом документального кіно. Під питанням лишаються об'єктивність матеріалів, точність передачі дійсності. Умовною є справедливість в оцінці та коментарях диктора та інтерв'ю суб'єктів дослідження. Тому такий «документальний реалізм» є насправді доволі умовним. Мусимо пам'ятати про зауваги, що етнографічне кіно – це вивчення життя на рівні людських очей. Натомість документальне кіно пропонує нам аналіз, звернення до деталей, крупні плани та коментар. Хоча Є. Александров говорить про вплив антропологічного кіно на радянську документалістику уже з 1980-х років [1, с. 10].

Вважаємо, що наявність пристроїв, що можуть проводити відео фіксацію будь-де у телефонах людей, наближає нас до минулого етнографії. Тоді етнографічне кіно нагадувало собою одиничні епізоди людської поведінки. Щось схоже може бути у реквізиті методів дослідника будення ХХІ століття. Зйомка випадкових сюжетів, окремих історій, здалеку, невимушено – це мета формування особистого архіву таких собі «рухомих артефактів».

Так само як і з фотографіями доби, відео слід використовувати у ході уточнюючих інтерв'ю. такі спільні перегляди з учасниками дослідницької групи цілком відповідають методології так званої «рефлексивної етнографії». Сподіваючись себе зі сторони, суб'єкти спроби аналізувати власні дії, на які не звертають уваги через їхній автоматизм. Таким чином вони допомагають дослідникові зрозуміти механіку прихованих процесів та зашифрованих культурних символів всередині колективу, які не помітні незнайомому зі специфікою певного суспільного ритуалу. Звісно, це демонструє неоднозначний вплив дослідження на підслідну групу. З одного боку, науковець отримує інформацію з перших вуст щодо буденних практик. З іншого боку, залучення соціального актора до аналізу власної соціальної гри змушує його перейти від неусвідомлених дій, породжених культурним спадком, до усвідомлених і контрольованих. Чистота експерименту тоді певним чином страждає.

Отже, можемо зробити такі висновки:

1) розширення предметного кола гуманітарних наук неможливе без взаємозбагачення дослідницького арсеналу причому без пошуку «методологічної панацеї»;

2) застосування методів візуальної антропології у дослідженні історії будення радянської доби має відбуватися з урахуванням ідеологічного чинника, однак він повинен враховуватися не лише як стримуючий та обмежувальний фактор, але і як присутній елемент щодення;

3) технізація ХХІ століття поглиблює здатність створення та збирання етнографічних фільмів, що уможливило вивчення замкненої групи поза ідеологією та постановочним мистецьким чи документальним кіно.

Список літератури:

1. Александров Е.В. В поисках предмета визуальной антропологии. *Антропологический форум*. 2007. № 7. С. 9–20.
2. Дельеж Р. Нариси з історії антропології: Школи. Автори. Теорії. Київ : Вид. дім : «Києво-Могилянська академія», 2008. 287 с.
3. Лук'яненко О.В. «Найближчі друзі партії»: колективи педагогічних вишів України в образах щодення 1920-х – першої половини 1960-х років : Монографія. Полтава : «Сімон», 2019. 658 с.
4. Alexander P. Marc Augé and Jean-Paul Colleyn, *The World of the Anthropologist*, Oxford and New York : Berg 2006, vi, 134 pp. (Review). *JASO-online. New Series*. Vol. I. 2009. № 1, pp. 94–95.
5. Evans-Pritchard, E.E. “198. Social Anthropology: Past and Present the Marett Lecture, 1950.” *Man*, vol. 50, 1950, pp. 118–124.
6. Gellner D.N. The awkward social science? Anthropology on schools, elections and revolution in Nepal. *JASO-online. New Series*. Vol. I. 2009. № 2, pp. 115–140.
7. Hills M. Conflicts and Contrasts of Identity in a Changing Cornish Village. *JASO*. Vol. Vol. XXVIII. 1997. № 2, pp. 149–160.
8. Irek M. Black no more: towards a new theoretical framework for studies of social space connected with the ‘informal economy’. *JASO-online. New Series*. Vol. I. 2009. № 2, pp. 207–225.
9. Lienhardt G. Anthropology and the View from . *JASO*. Vol. XXVIII. 1997. № 1, pp. 83–89.
10. Llobera J.R. From Micro to Macro: An Unsolved Problem in British Anthropology. *JASO*. Vol. XXXI. 2000. № 1, pp. 149–166.
11. Pina-Cabral, J. de. Observing Europe with John Campbell: a late view on the Mediterranean tradition. *JASO-online. New Series*. Vol. II. 2010. № 1–2, pp. 66–73.
12. Ruby, J. Is an Ethnographic Film a Filmic Ethnography? *Studies in the Anthropology of Visual Communication*. 1975. № 2, pp. 104–111.
13. Ruby, J. Visual Anthropology. *Encyclopedia of Cultural Anthropology*. 1996. Vol. 4, pp. 1345–1351.

References:

1. Aleksandrov, E.V. (2007). V poiskakh predmeta vizualnoy antropologii [In search of the subject of visual anthropology]. *Antropologicheskiiy forum*, vol. 7, pp. 9–20.
2. Delyezh, R. (2008). *Narysy z istoriyi antropolohiyi: Shkoly. Avtory. Teoriyi* [Essays on the history of anthropology: Schools. Authors. Theories]. Kyiv: Vyd. dim: «Kyyevo-Mohylyanska akademiya», 287 p.
3. Lukyanenko, O.V. (2019). «Nayblyzhchi druzi partiyi»: kolektyvy pedahohichnykh vyshiv Ukrayiny v obrazakh shchodennya 1920-kh – pershoiy polovyny 1960-kh rokiv: Monohrafiya [“The closest friends of the party”: teams of pedagogical universities of Ukraine in the images of everyday life of the 1920s – first half of the 1960s: Monograph]. Poltava: «Simon», 658 p.
4. Alexander, P. (2009). Marc Augé and Jean-Paul Colleyn, *The World of the Anthropologist*, Oxford and New York: Berg 2006, vi, 134 pp. (Review). *JASO-online. New Series*, vol. I, no. 1, pp. 94–95.
5. Evans-Pritchard, E.E. (1950). “198. Social Anthropology: Past and Present the Marett Lecture, 1950.” *Man*, vol. 50, pp. 118–124.
6. Gellner, D.N. (2009). The awkward social science? Anthropology on schools, elections and revolution in Nepal. *JASO-online. New Series*, vol. I, no. 2, pp.115–140.
7. Hills, M. (1997). Conflicts and Contrasts of Identity in a Changing Cornish Village. *JASO*, vol. XXVIII, no. 2, pp. 149–160.
8. Irek, M. (2009). Black no more: towards a new theoretical framework for studies of social space connected with the ‘informal economy’. *JASO-online. New Series*, vol. I, no. 2, pp. 207–225.
9. Lienhardt, G. (1997). Anthropology and the View from. *JASO*, vol. XXVIII, no. 1, pp. 83–89.
10. Llobera, J.R. (2000). From Micro to Macro: An Unsolved Problem in British Anthropology. *JASO*, vol. XXXI, no. 1, pp. 149–166.
11. Pina-Cabral, J. de. (2010). Observing Europe with John Campbell: a late view on the Mediterranean tradition. *JASO-online. New Series*, vol. II, no. 1–2, pp. 66–73.
12. Ruby, J. (1975). Is an Ethnographic Film a Filmic Ethnography? *Studies in the Anthropology of Visual Communication*, vol. 2, pp. 104–111.
13. Ruby, J. (1996). Visual Anthropology. *Encyclopedia of Cultural Anthropology*, vol. 4, pp. 1345–1351.